

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינן שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר



אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליכנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקוצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל והשלכות הנובעות מהמצא הרלוונטי

רן צדוק

מבוא

מאמר זה מברר שתי סוגיות היסטוריות. הראשונה היא העדות הקדומה להופעת הכשדים, אותם השבטים שהשתלטו על בבל וגרמו לחורבן בית ראשון, על במת ההיסטוריה. עדות מפורשת זו, שהייתה עד לא מכבר עלומה, מצויה בכתובת על גליל טין בניב האשורי התיכון של האכדית. את הכתובת פרסמתי לאחרונה בתעתיק מפורט עם תרגום לאנגלית ופירוש פילולוגי. להלן אציע בנוסף לתרגום העברי, תעתיק מפורש, רשימת מילים ושמות מלאה (בסדר אלפביתי) וכן דיון היסטורי עם השוואה לנתונים רלוונטיים ממקורות אחרים (לרבות המקרא). בהשוואה למהדורה הראשונית הנ"ל באנגלית, אין המהדורה העברית דלהלן ממחזרת דבר, אלא כוללת בעיקר דיון היסטורי. הסוגיה השנייה נסובה על ממצא טופונימי מעניין, דהיינו אתר ששמו משמר זכר להדלקת המשואות המבשרות ליהודי בבל על קידוש החודש על ידי חכמי ארץ ישראל. שם האתר, שהוא עברי או ארמי, מצטרף לעדויות על השתמרות העברית האמצעית כשפה המדוברת ביהודה רבתי לפני חורבן בית שני. הבעיה הקרדינלית של השתמרות העברית בארץ ישראל ותהליך דעיכתה כשפה מדוברת במהלך התקופה הרומית נדונה הרבה במחקר. צרור עדויות, שעד כה כמעט שלא נדונו, אציג בהמשך.

א. מוצא הכשדים

האזכור המתוארך הקדום ביותר של הכשדים הוא משנת 1110 לפנה"ס, דהיינו שנה אחת בלבד לאחר ההופעה הראשונה של הארמים במקור היסטורי כלשהו. על הקשר ההדוק והקרבה המופלגת בין שתי הקבוצות האתניות החשובות הללו עוד אעמוד בפרוטרוט להלן. ברם, אזכור זה הוא בתעודה מנהלית שאינה מכילה הקשר

גאוגרפי על אודותם. לכן תעודה זו (VS 19, 10),² שנתפרסמה כבר בשנת 1976, לא תפסה מקום חשוב בדיון על מוצא הכשדים. לעומת זאת במקור על הדיפת הכשדים והארמים, שהוא מאוחר בכעשור (1101 לפנה"ס), ההקשר אינפורמטיבי דיו. זוהי כתובת של אשור-כתי-לישר מלך מארי,³ אשר שלט על טריטוריה מצומצמת בעמק החבור התיכון והיה וסאל של אשור. שני המקורות הם בניב האשורי התיכון של האכדית, בניגוד לכתובות המלכותיות האשוריות שכמעט כולן חוברו בבבלית ספרותית. אזכור שלישי לכאורה של הכשדים הוא מאותה תקופה. אלכסנדר אדמונדו⁴ מציע להשלים בכתובת של אשור-בל-כלא (1073–1056 לפנה"ס) 'כשדים', באכדית – [Kallda-IA^{mes}]. אולם השלמה זו הוצעה מבלי שנבדק מקור הכתובת (המחבר אינו מדרווח שעשה כן), מה גם שהסימן המציין אל"ף עיצורית אשר נשתמר אחרי השבר הופך את ההשלמה למסופקת מאוד. הופעת הכשדים עם הארמים על החבור כבר במאה האחת עשרה לפנה"ס מפריכה סופית את התאוריה של ריימונד דוארטי (ובעקבותיו ויליאם אולברייט) שמוצא הכשדים בצפון-מזרח ערב לא הרחק מהמפרץ הפרסי. תאוריה זו הסתמכה על המציאות הגאוגרפית באמצע האלף הראשון לפנה"ס, שבה היה רוב המישור האלוביאלי של בבל מיושב שבטי כשדים. אחד השבטים הללו, יכין, שלט בארץ הים שעל חוף המפרץ הפרסי מול מזרח חצי האי ערב (נקראה גם 'בית יכין' על שם השבט הכשדי השליט, ואחר כך 'מישן' או 'כרכיני' על שם בירתה). ראוי לציין שכבר ג'ון ברינקמן⁶ הטיל ספק בתקפות התאוריה הזאת. גילויה של כתובת אשור-כתי-לישר והאזכור של הכשדים עם הארמים, מוכיחים כי כמו הארמים גם הכשדים פלשו לבבל מצפון-מערב, השתלטו על חלקים ניכרים ממנה והפכו לגורם הפוליטי הדומיננטי בה במרוצת המאות הראשונות לאלף הראשון לפנה"ס.⁷

במזרח חצי האי ערב סמוך לחוף המפרץ (איזור אל-ימאמא וסמוך לו) נמנו כמה יחידות פוליטיות ערכיאות החל מימי אסרחדון (בכתובת שלו). הבולטת שבהן היא

2 A. L. Oppenheim et al. (eds.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago and Glückstadt 1956–2010, אלא אם כן צוין אחרת.

3 צדוק, כתובת גליל.

4 עם בלי גבולות, עמ' 35 והערה 49.

5 [...]-', -da-IA^{mes}, sūtū, [Tad]mirāyu, who [live] at the foot of Mt. [Lebanon...] (Edmonds 2019, 35 with n. 49 ad Grayson, RIMA 2, A.O.89.5, 6'–15'; cf. A.O.89.9, 10'–3'; אדמונדו, עם בלי גבולות, שם.

6 J. A. Brinkman, *A History of Post-Kassite Babylonia* [AnOr 43], Rome 1968, pp. 267–265; ושם ביבליוגרפיה של קודמיו.

7 ראו צדוק, כתובת גליל, עמ' 331–334.

'באז' (באשורית בעיקר Ba-(a-)zi/zu) אשר נזכרת גם מאוחר יותר במקורות כבליים בכתיב Ba-az-za/zu או Be-zu.⁸ הכתיב הראשון משקף למעשה את אותה הצורה כמו באשורית, כי הכפלה גרפית של עיצור בכתב היתדות מציינת שהתנועה שלפניו היא ארוכה. הכתיב השני מוסר את אותה תנועה ארוכה עם אימאלה (כמו בערבית לבנונית כיום). אין להפריד את 'באז' שבכתובות היתדות מארץ בוז שבמקרא, זיהוי שהציע כבר פרידריך דליטש,⁹ למרות הסתייגותו של ישראל אפעל.¹⁰ הספק שהעלה אפעל הוא עקב ניקוד המסורה בוי"ו בשורוק במקום שהיינו מצפים בו לחולם. ברם, ניקוד המסורה הוא כידוע מאוחר בהרבה, ומלבד זאת הניקוד של בוז אפשר שהושפע מזה של עוץ הקודם לו (גם במקרה של עוץ היינו מצפים לחולם שהוא תוצאת כיווץ הדיפתונג במקור הערכי המשוער עוץ'). בחזרה לעיקר העניין, עוץ ובוז פותחים את רשימת שמונת בני נחור מאשתו מלכה, הבאה בבראשית כב, כא-כב. אחריהם נמנים קמואל אבי ארם,¹¹ כשד (מזכיר את הצמד 'כשדים וארמים' שבכתובת האשורית התיכונה דלעיל אך בסדר הפוך), חזו, פלדש וידלף. על שני האחרונים לא ידוע ממקורות אחרים.¹² השם האחרון ברשימה הוא בתואל (אבי רבקה ולבן); הוא ארמי כמו קמואל ואף שמו 'בית (הוא) אל' קשור אולי לפולחן המצבות כמו בית-אל וקמואל. למספר שמונה יש מקבילות ברשימות צאצאים אחרות במקרא. חזו נזכר עם בוז ברשימה האשורית מימי אסרחדון שנזכרת לעיל. נראה כי גם המקור המקראי מיקם את מוצא כשד, האפונים של הכשדים, במזרח ערב,¹³ בעוד רוב רכיבי הרשימה מתייחסים ככל הנראה לערכיאים. על שמות בני מלכה נוספו בהמשך (פסוק כד) ארבעת בני נחור מפילגשו ראומה. שלושה מהם

- 8 ראו בג, שמות מקומות, עמ' 101-100; R. Zadok, 'People from Countries West and North of Babylonia in Babylon during the Reign of Nebuchadnezzar II', *Hebrew Bible and Ancient Israel* 7 (2018), pp. 112-129, at p. 120
- 9 F. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?*, Leipzig 1881, p. 307
- 10 I. Eph'al, *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th-5th Centuries B.C.*, Jerusalem and Leiden 1982. pp. 130-137
- 11 E. Lipiński, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion* [השוו 100], Leuven 2000, pp. 76, 428, 602, 614
- 12 אפשר להשוותם רק לשמות פרטיים: השם השני (ידלף) גזור מאותו שורש כמו שם האדם הערבי הקדום 'דלף' אצל W. Caskel, *Ġamharat an-Nasab. Das genealogische Werk des Hišām ibn Muḥammad al-Kalbī* 2, Leiden 1966, p. 234: Dulaf
- 13 רק קמואל ובתואל הם בפירושו ארמיים. אולי גם יסכה, אחותה של מלכה, מקורה במזרח ערב, אם היא האנשה של Iz-ke-e, עיר מלוכה בעומן, הנזכרת כבר בכתובת אשורית של אשורבניפל בן אסרחדון ממחצית המאה השביעית לפנה"ס; בערבית 'אוכי'. השוו בג, שמות מקומות, עמ' 265, ושם ספרות קודמת.

מתייחסים למקומות וליחידות פוליטיות בסוריה: טבח ותחש הם קדם-ארמיים, ומעכה היא ממלכה ארמית. גחם ידוע רק כשם אדם. הומונים שלו מופיע בכתובת מערד.¹⁴ את הרשימה על שני חלקיה ייחסו תחילה טנטטיביית לצירוף המקורות האלוהיים-הווי,¹⁵ שנחשב לקדום שבמקורות החומש (לפחות הרכיב האלוהי בו). אולם דטלף יריקה מציע במחקר מפורט¹⁶ לאחז את הרשימה לתקופה האכימינית (יש להקדימה במקצת וראו מייד בסמוך). הוא שולל את ההנחה שרווחה במחקר לראות ברשימה שכוללת 12 ישויות, מספר שמתאים לרשימות האוטופיות של שבטי ישראל וישמעאל, אמפיקטיוניה ארמית, והדין עימו. הוא מתנגד לכך בעיקר מטעמים ספרותיים-עריכתיים; אפשר לחזק את טיעונו בעובדה שלפחות מחצית (שישה) מרכיבי הרשימה בכללותה מתייחסת לשבטים ולמקומות ערכיאים. אין מנוס מלהשוות רשימה זו לרשימת צאצאי ארם כלוח העמים שהיא קצרה בהרבה (ארבעה: עוץ, חול, גתר ומש, בראשית י', כג) ומורכבת כולה משמות עם מקבילות ערביות (לרבות גתר, שאינו בהכרח גשור אלא מתועד בצפאית). קיים קונסנסוס שלוח העמים בכללותו קודם למחצית המאה השישית לפנה"ס, דהיינו הוא קדם-אכימני. התיארוך מתאים לתקופת גלות בבל, שבה נקרתה לעורכי המקרא ההזדמנות למגע עם הכשדים והשבטים ששכנו מול ארץ הים. ראוי לזכור כי הארמים איבדו את עצמאותם כבר בסוף המאה השמינית לפנה"ס, ולכן מחברי הרשימות הללו (בני נחור ולוח העמים) כללו בהן ישויות פוליטיות בנות זמנם: כשדים, ששפתם הייתה ככל הנראה ארמית, וממלכות בצפון ערב ובמזרחה שהושפעו מהתרבות הארמית וכתבו בארמית.¹⁷

- 14 ראו A. Lemaire, *Inscriptions hébraïques 1: les ostraca*, Paris 1977, p. 200 עם מקבילות בצפאית וליחיאנית אצל G. L. Harding, *An Index and Concordance of Pre-Islamic Arabian Names and Inscriptions* [Near and Middle East Series 8], Toronto and Buffalo 1971, p. 154. פירושו 'בעל עיניים אדומות וכולטות', ראו ש"א לוונשטאם, אנציקלופדיה מקראית, ב' (תשי"ד), עמ' 474-475, ערך 'גחם', דהיינו מסוג השמות המציינים תכונות גופניות, שהוא פרודוקטיבי מאוד באונומסטיקון השמי-המערבי. לעומת זאת, גזרון מן 'גחם' – 'להיאנח' בארמית יהודית מבבל אינו סביר מבחינה סמנטית.
- 15 ראו את הפירוט וההשוואה אצל H. Holzinger, *Einleitung in den Hexateuch*, Freiburg i. B. and Leipzig 1893, יריעה 3 אחרי עמ' 512.
- 16 D. Jericke, 'Die Liste der Nahoriden Genesis 22, 20–24. Eine redaktions-geschichtliche Studie', *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 111 (1999), pp. 481–497
- 17 לרוב בנוסף לכתבים הערכיאים הקדומים, אך מהמחצית הראשונה של האלף הראשון לפנה"ס עדיין אין קורפוס של ממש מהן, להוציא גרפיטי וכתובות חותם פרוטו-ערביות ספורות.

כתובת גליל של אשור-כתי-לישר (לונרון, אוסף דוד סופר; תודתי נתונה לו)

תעתיק מפורש¹⁸

1. ekal Aššur-kettī-lēšir šar māt Māri mār Adad-bēl-gabbe šar māt Māri mār Adad-bēl-apli šar māt Māri(m)ma
2. enūma ištu ana abbā'īya šarrāni maherūte dūra u abulla
3. ina pī abulli rabīte pitte ša šadē rimhe ša šadē ni-šā-HAR-he bīt narkabāti
4. mamma lā ēpuš dalāti ina pī abulli lā iškun
5. Aššur-kettī-lēšir šar māt Māri mār Adad-bēl-gabbe šar māt Māri mār Adad-bēl-apli šar māt Māri(m)ma ina nabnīte bītīšu
6. itte milik tēmīšu* imdalikma ina nukurāte ša Kaldē
7. u Aremē dūra ša a-ZA-al-te u abulla šuātu ēpuš
8. ekal šarrūtiya bīt ilāniya abulla rabīta ša pana
9. ana niširte u miṭṭarte mātātīya lū aškunu
10. Adad u Marduk Sīn Šamaš u Ištar ilānu bēlūya āšibūt Tābete
11. ana ahrāt ūmē lū ikarrabūnima ana lalē balāti lašbe
12. ina qibīt Nuska u Ninūrta ilāni rabūti išad kussī šarrūtēya
13. ina ālīya Tābete ana šāt ūmē lušaršidu
14. ekallu u mātāti ana pani lillikū
15. enūma dūra u abulla šuātu ennahūma ušalbarrū igāršu muqta irāššū
16. rubū arkū ša ellā anhūssu lēmurūma luddiš
17. šumī šaṭra itte šumēšu ana ašrēšu lufīr ša šumī šaṭra itte šumēšu ana ašrēšu utarru
18. ilānu rabūtu ša Tābete palēšu līrikū
19. ša šumī šaṭra unakkarūma šumšu kīmū šumēya išaṭṭaru Sīn u Marduk ilānu rabūtu
20. ša šamē u eršeti zērēšu u šumēšu ina māt Māri lihalliḳū
21. ina Arahšamna U₄.20.KAM līme Mudammeq-Bēl Aššur-kettī-lēšir šar māt Māri
22. dūra u abulla annia irtešeppe

*Cf. *bīt/nādīn tēmi u milki* (LKA 32, 11; 77, ii, 15). The synonyms *milku* and *tēmu* appear also as parallel members, e.g., *tēnkunu ušanni* || *milikkunu aspuh* (*Maqlu* v, 128); *ša Igiḡī tēnšunu tīdēma* || *ša Anunnakī milikšun* (Vogelzang, *Bin Šar Dadmē* 96, 62).

תרגום עם חלוקה לקטעים לפי נושאים (למרות הכתיב החסר, שנקטתי בו כאן לגבי השמות – בהתאם לצורתם/מסירתם באכדית – אין צורך בניקוד מכיוון שצורתם מחוורת מן המפתחות המקיפים שאחרי הגלוסר). שלוש המילים (כולן יחידאיות), שמשמעותן המדויקת אינה ידועה (עניינן ככל הנראה מונחי בנייה: אז/צלת, נשחרח ורמח; הראשונה נראית שמית לפי צורתה ושתי האחרות ככל הנראה אינן כאלה, אולי מורשת חורית), הובאו בתרגום כצורתן (שלדן העיצורי; לניקודן ראו הגלוסר דלהלן). 'רמח' שייכת לסוללה 'אז/צלת' לחומה.

א. הערת קניין, שם המלך, תוארו וייחוסו (עד שלושה דורות, שו' 1)
 (קניין) הארמון של אשור-כתי-לישר, מלך (ארץ) מארי, בן ארד-ביל-גבה, מלך (ארץ) מארי, בן ארד-ביל-אפל, אף הוא מלך (ארץ) מארי.

ב. פרשת הבנייה, מניעה ומטרתה (עם חזרה על שם המלך, תוארו וייחוסו כנ"ל*, שו' 2-9)

אז, בעת ההיא, היות ואף אחד מאבותיי, המלכים הקודמים, לא בנה חומה ושער עיר (וכן) סוללה (חלקלקה), רמח של הסוללה, נשחרח, ומבנה עבור המרכבות בכניסה לשער העיר הגדול של הפתח, או הציב דלתות בכניסה לשער העיר – אשור-כתי-לישר, מלך (ארץ) מארי, בן ארד-ביל-גבה, מלך (ארץ) מארי, בן ארד-ביל-אפל, אף הוא מלך (ארץ) מארי, נמלך בעצמו* * בקשר לתצורה של ביתו, ועקב פעולות האיבה של הכשדים והארמים הוא בנה חומה של אז/צלת ואת שער העיר ההוא. לפני הקמתי את ארמון מלכותי ואת מקדש אלוהי וכן את שער העיר הגדול, למען הגנת ארצותי ושמירתן.

ג. תפילה (עם אזכור שבע אלוהיות: חמש + שתיים, שו' 10-14)
 ארד, מדרך, סין, שמש ואשתר, האלים אדוניי, יושבי טאבת, יביעורנא את ברכתם עליי לאחרית הימים, כך שאשבע מהשפע והאושר של החיים. בפקודת נסכ וננורת, האלים הגדולים, ייכונונא יסודות כס מלכותי בעירי טאבת לעולם. ישגשגורנא ארמוני וארצותיי.

ד. פנייה לשליט עתידי להשגיח על הכתובת בצירוף איחול להארכת (שושלת) מלכותו אם יעשה כן (שו' 15-18)

כאשר ימוטו ויתיישנו חומת העיר ושער העיר ויתמוטט קיר מסגרתם, ישגיחנא שליט עתידי, אשר יקום, על מצב חורבנם וישקם (אותם). ישיבנא למקומו את שמי הכתוב יחד עם שמו. (ואז) אכן יאריכו אלוהי טאבת את מלכותו.

ה. קללות שיחולו על מי שיסיר את הכתובת (שׁו' 19-20)

כל מי שיסיר את שמי הכתוב, ויכתוב את שמו תחת שמי, מחה ימחו*** סין ומרדך, האלים הגדולים של השמיים והארץ, את זרעו וצאצאיו מ(ארץ) מארי.

ו. תאריך וסיום מסכם בקיצור נמרץ (שׁו' 21-22)

בחודש מרחשון, ביום העשרים (של) שנת האפונים מדמק-ביל, אשור-כתי-לישר, מלך (ארץ) מארי, הקים את החומה ושער העיר הזה.

* החזרה על התארים בנוסף לגנאלוגיה יש בה מסר של לגיטימציה לשלטונו מצד המלך. (ארץ) מארי – הרכיב הראשון בצירוף זה הושם בסוגריים כי ייתכן שמדובר במגדיר גרידא.

** המילים הנרדפות מלכ ושימ (טעם בעברית וארמית) יכולות לבוא גם בתקבולת.¹⁹ כאן הן מהוות צירוף סמיכות; מתועד גם צירוף מקושר, דהיינו מלכ ושימ. צמד זה יחידאי לאכרדית, בניגוד לצמדים רבים אחרים של מילים נרדפות שהן מורשה כלל-שמית. כמו הטענה שאיש מקודמיו לא שקד על ביצורי עיר המלוכה,²⁰ ייתכן שגם כאן הכוונה להצביע על כך שההחלטה הייתה של המלך בלבד.

*** מילולית: 'אכן ימחו, ישמידו'.

גלוסר

abu 'forefather': *abbā'īya*, 2 (אבותיי)

abullu 'city gate': 2, 3, 4, 7, 8, 15, 22 שער (בחומת) העיר

ahrātu 'future': 11 עתיד (אחרית הימים)

alāku (ana pani a.) 'to prosper': *lillikū* 14 ישגשגו-נא (לשגשג)

ālu 'city': *ālīya* 13 עיר (עירי)

amāru 'to inspect': *lēmūrūma* 16 לצפות, להשגיח (ישגיח-נא)

ana 'to' 2, 9, 11 (x2), 13, 14, 17 (x2) ל

anāhu 'to collapse': *ennahūma* 15 להתמוטט (ימוטו)

anhūtu 'dilapidated state': *anhūssu* 16 חורבן (חורבנו)

anniu 'this': *annia* 22 זה

Arahsamna 21 מרחשון

¹⁹ ראו הערה לשורה 6 בתעתיק דלעיל.

²⁰ ההנגדה בין השליט הנוכחי רב הפעלים לקודמיו שאינם כאלה היא טופוס חוזר ונשנה בכתובות אשוריות.

- (אכן יאריכו) *arāku* ‘to prolong’: *līrikū* 18
 עתירי *arkū* ‘future, later’: 16
 (מקומו) *ašru* ‘place’: *ašrēšu* 17 (x2)
a-ZA-al-te (unexplained hapax) 7
 חיים *balāṭu* ‘life’: *balāṭi* 11
 (אדוניי) *bēlu* ‘lord’: *bēlūya* 10
 בית (ביתו) *bītu* ‘house’: 3, 8, *bīṭšu* 5
 דלת (דלתות) *daltu* ‘door’: *dalāti* 4
 חומה *dūru* ‘wall’: 2, 7, 15, 22
 (ישקם-נא) *edēšu* (D stem: *uddušu*) ‘to restore, renovate’: *luddiš* 16
 ארמון *ekallu* ‘palace’: 1, 8, 14
 לעלות, לקום (יקום) *elū* ‘to rise, emerge’: *ellā* 16
 בעת ההיא, אז *enūma* ‘at that time’: 2, 15
 לבנות (בנה) *epēšu* ‘to build’: *ēpuš* 4, 7
 ארץ *eršetu* ‘earth’: 20
 להשמיד, למחות, להשמיד (אכן ימחו) *halāqu* ‘to destroy’: *lihalliḳū* 20
 קיר (קיר מסגרתו) *igāru* ‘wall’: *igāršu* 15
 אל (אלים, אליי, אלוהיי) *ilu* ‘god’: *ilāni* 12, *ilānīya* 8, *ilānu* 10, 18, 19
 ב *ina* ‘in’ 3, 4, 5, 6, 12, 13, 20, 21
 יסוד *išdu* ‘foundation’: *išad* 12
 מאז; היות ש... *ištu* ‘since’: 2
 עם (יחד) *itte* ‘(together) with’ 6, 17
 יביעו ברכה *karābu* ‘to pronounce blessing’: *ikarrabūnima* 11
 תחת (במקום) *kīmū* ‘instead of’: 19
 כס *kussū* ‘throne’: *kussī* 12
 לא *lā* ‘not’: 4 (x2)
 להתיישן (יתיישנו) *labāru* (Š stem: *šulburu*) ‘to become old’: *ušalbarrū* 15
 אושר *lalū* ‘fullness, happiness’: 11
 אפונים (שנת) *līmu* ‘eponym’: 21
 אכן *lū* ‘indeed’ (asseverative particle): 9
 קודם (קודמים) *maherū* ‘previous’: *maherūte* 2
 להימלך (להתייעץ) *malāku* ‘to take council’: *imdalikma* 6
 מישוהו (בצירוף שלילה: אף אחד) *mamma* ‘anybody’ (negated ‘nobody’) 4
 בן *māru* ‘son’: 1 (x2), 5 (x2)

- ארצותיי) *mātu* 'land': 1 (x3), 5 (x3), 20, 21, *mātāti* 14, *mātātīya* 9
 עצה *milku* 'advice, instruction': *milik* 6
 שמירה *miṭṭartu* 'guarding': 9
 חורבן הרס, *muqtu* 'collapse': 15
 תצורה *nabnūtu* 'structure': 5
²¹ להסיר (יסיר) *nakāru* (D stem: *nukkuru*) 'to remove': *unakkarūma* 19
 מרכבה (מרכבות) *narkabtu* 'chariot': *narkabāti* 3
 הגנה *niṣirtu* 'protection': 9
ni-šá-HAR-he (unexplained hapax) 3
 איבה (פעולת) איבה (פעולות איבה) *nukurtu* 'hostility, hostile activity': *nukurāte* 6
 מלוכה, מלוכה; שושלת, שושלת, מלוכה *palū* 'reign, dynasty': *palēšu* 18
pani (in *ana pani* → *alāku*): 14
 לפנים *pana* 'formerly': 8
 צד *pittu* 'side, adjacent': 3
 כניסה *pū* 'entrance, gateway' (lit. 'mouth'): *pī* 3, 4
 פקודה *qibūtu* 'command' 12
 גדולה *rabūtu* 'great' (fem.): 3, 8
 גדול (גדולים) *rabū* 'great': *rabūti* 12, *rabūtu* 18, 19
 להקים (הקים) *rašāpu* 'to erect, keep in good repair': *irteṣeppe* 22
 לכוונן (ייכונו־נא) לכוונן *rašādu* (Š stem: *šuršudu*) 'to establish firmly': *lušaršiddu* 13
 יימוטו *rašū*: (*muqta*) *iraššū* 'fell into ruin, became dilapidated' 15
rimhe (unexplained hapax) 3
 נסיך שליטי, *rubū* 'ruler, prince': 16
 לעולם *šātu*: *šāt ūmē* 'forever' 13
 אשר, של *ša* 'who, which, of': 3 (x2), 6, 7, 8, 16, 17, 18, 19, 20
 (החלקקה) סוללה *šadū* 'glacis': 3 (x2)
 להציב (הצבתי, הציב) *šakānu* 'to set up': *aškunū* 9, *iškun* 4
 שמיים *šamū* 'heaven': *šamē* 20
 מלכים (מלך) *šarru* 'king': *šar* 1 (x3), 5 (x3), 21, *šarrānī* 2
 מלכות (מלכותי) *šarrūtu* 'reign, kingship': *šarrūtēya* 12, *šarrūtīya* 8
 לכתוב (יכתוב, כתוב) *šaṭāru* 'to write': *išaṭṭaru* 19, *šaṭra* 17 (x2), 19
 לשבוע (אשבע) *šebū* 'to be sated': *lašbe* 11

- ההוא *šuātu* 'that': 7, 15
šumu 'name; progeny': *šumēšu* 17 (x2), 20; *šumēya* 19; *šumī* 17(x2), 19 *šumšu* 19
 שם (שמי, שמו); צאצאיו
 להשיב (ישיב-נא) *tāru* (D stem: *turru*) 'to return': *lutīr*, *utarru* 17
ṭēmu 'decision, plan, intention': *ṭēmīšu* in *milik ṭēmīšu* 'intelligence, intellectual
 capacity': 6
 ו *u* 'and': 2, 7 (x2), 10 (x2), 12, 14, 19, 20
 יום (ימים) *ūmu* (U₄) 'day': *ūmē* 11, 13, 21
 (ישבתי) *āšābu* 'to dwell': *āšibūtu* 10
 (זרעו) *zēru* 'seed': *zērēšu* 20

מפתחות

שמות אנשים

- Adad-bēl-apli 1, 5
 Adad-bēl-gabbe 1, 5
 Aššur-kettī-lēšir 1, 5, 21
 Mudammeq-Bēl 21

שמות אלוהיות

- Adad 10
 Ištar 10
 Marduk 10, 19
 Ninūrta 12
 Nuska 12
 Sîn 10, 19
 Šamaš 10

שמות אתניים וגאוגרפיים

- Aremê (^{kur}a-re-mé^{m[e]š}) 7
 Kaldê (^{kur}kal-de^{meš}) 6
 Māri 1 (x3), 5 (x3), 21
 Ṭābete 10, 13

ב. טופונים עברי או ארמי שנשתמר כזכר לשרשרת המשואות מארץ ישראל לבבל, והשלכותיו

ג'בל (הר) דלוק על מפת הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל מהרבע האחרון של המאה התשע עשרה (גיליון 15) מציין פסגה גבוהה עם גל אבנים (מעין גלעד) על הרכס של קרן סרטבא מצפון-מערב לסרטבא גופא. אדוארד פלמר,²² הפילולוג (ערביסט ובעל ידע בשפות שמיות אחרות) שפעל בשירות הקרן, הציע שהפסגה שימשה כנקודת איתות (משואה) קדומה, והשווה בדין את השם, שאין לו פירוש משכנע בערבית, לשורש העברי ד-ל-ק. הוא אף הדגיש כי האתר ממוקם מעל ואדי אנ-נאר, דהיינו 'נחל האש' בערבית. מכאן קרוב להניח כי השם שנשתמר הוא זכר לעובדה שצוינה בספרות חז"ל שסרטבא הייתה הנקודה השנייה בשרשרת המשואות שנמשכה מירושלים (הר הזיתים) לבבל במטרה לבשר ליהודי בבל על קידוש החודש בארץ ישראל. מבחינה מורפולוגית דלוק היא צורת בינוני-פעול. צורה זוהי מתועדת בבראשית רבה ח, יא: '(מצאתי אותו) דלוק'. עניינו של השם הוא 'הדולק' = 'משואה'. ראוי לציין שהשם הוא הן עברי והן ארמי.²³ ממצא זה עולה בקנה אחד עם הידוע לנו על זמנו של הנוהג להשיא משואות, כאמור לעיל. קרוב להניח שהנוהג פסק עם חורבן הבית או לכל המאוחר עם מרד בר-כוכבא שאחריו נאסר על יהודים לגור בירושלים וסביבותיה. הנחה זו עולה בקנה אחד עם ההערה שהנוהג פסק עקב הפרעות השומרונים.²⁴ הנסיגה היישובית של היהודים מן הנפות הצפוניות של יהודה רבתי, הגובלות בתחום השומרונים (לרבות סרטבא) עודדה את השומרונים לשבש את הדלקת המשואות. הטופונים 'דלוק' הוא מהסוג הנדיר של שמות-אירועים (Ereignisnamen).²⁵

כידוע, לדולל היישוב היהודי ביהודה רבתי (שכללה גם את בנימין ודרום השומרון) היה אחד הזרזים לשקיעת העברית (האמצעית) כשפה מדוברת ראשונה. כאן גם ראוי לעמוד על עוד אינדיקציות לשלב האחרון בתהליך זה, דהיינו שקיעתו ורדיעתו של הניב העבריי-האמצעי כשפה מדוברת. נוסף על הראיות שכבר נדונו הרבה במחקר, ובראשן המכתבים מימי מרד בר-כוכבא שבהם ההשפעה הארמית

E. H. Palmer, *The Survey of Western Palestine. Arabic and English Name Lists*, 22 London 1881, p. 252

23 רוב השקיעים הקדומים בטופונימיה של ארץ ישראל הם ארמיים ורק מיעוטם כנעניים-עבריים. דלוק בארמית הוא שם לבעל תכונה או מקצוע.

24 בבלי, ביצה ד ע"ב.

25 אשר עליהם ראו R. Zadok, 'A Preliminary Analysis of Ancient Survivals in Modern Palestinian Toponymy', *Mediterranean Language Review* 9 (1995–1997), pp. 93–171 at, p. 116–117

ניכרת, תופעה זו בולטת בכל הקורפוס של העברית היהודאית מהמאות הראשונה והשנייה לספירה. נראה שבשלב האחרון לקיום העברית היהודאית כשפה מדוברת שררה כבר – כצפוי – מציאות של דו־לשוניות (דיגלוסיה) עברית-ארמית בין דובריה.²⁶ שלב הדעיכה התארך הודות לתקופות הקצרות של שלטון עצמי במשך שתי המרידות הגדולות (66 ואילך ו־132 ואילך). התסיסה הדתית-האתנית שנתלוותה אליהן הטביעה את רישומה בחוגים רחבים גם מעבר לתקופות של המרידות. הממצא הלשוני הרלוונטי²⁷ זכה לדין ממצה ומגיסטריאלי אצל אורי מור.²⁸ נשאר עדיין להעריך את המידע והמסר המטא־לשוני של טקסטים מעשיים-יומיומיים שהם למעשה עירוב של עברית אמצעית וארמית. למשל, ממצדה ערב נפילתה, קרוב לשישים שנה לפני מרד בר כוכבא.²⁹ באוסטרקון על חלוקת לחם,³⁰ מצוין תחילה שמו ותוארו של האופה, מחלק הלחם, בעברית (פלוני הנחתום); אולם ההוראה עצמה עם ציון כמות הלחם ושם המקבל היא בארמית.³¹ לכן אין מנוס מלהניח שבהקשר זה יש להתייחס למזהה (identifier) של האופה כאל ביטוי קפוא, כמו תופעת שמות משפחה זרים שמשמרים דורות רבים לאחר ששפתם נשתכחה מנושאייהם. אפשר גם לשער מעבר לכך: הסיקריקים ששלטו במצדה עמדו על כך שנושאי תפקידים מטעמם יקפידו שתואריהם הרשמיים יהיו על טהרת העברית, אולם עניין קיומי

- 26 דיגלוסיה היא תופעה אוניברסלית בשלב האחרון לחיותה של שפה מדוברת.
- 27 קורפוס מצומצם אך משמעותי של העברית היהודאית ממדבר יהודה של מקומיים ופליטים משאר חלקי יהודה רבתי. ייתכן ש'קסא' הוא אדומי, השווו ידין ונווה, אוסטרקון, עמ' 24 לגבי 420. 'זבידו' (ראו שם, עמ' 40 לגבי 468), 'טיבו' (הגזע הוא המקבילה הערבית לעברית 'טוב' ולארמית 'טב', ואין צורך לתקן את הקריאה כהצעת ידין ונווה, אוסטרקון, עמ' 21 לגבי 400) ו'שביו' (כותן וגייגר, מסמכים, עמ' 188, מס' 881, 883-890, בחלקם פגומים) אף הם חשודים בעיניי כאדומיים על שום הסיומת 'ו'. אולי גם 'חדד' (אביו של אלעזר, ידין ונווה, אוסטרקון, 469), שמתפרש מן הערבית, הוא אדומי. מציאות אדומים במצדה הגובלת באידומאה עולה בקנה אחד עם העובדה שהאדומים אשר היו כבר יהודים מזה כמה דורות (התגיררו למעלה מ־150 שנה לפני כן) נטלו חלק פעיל במרד הגדול. למציאות גליליים במצדה יש רק עדות אחת, ואף היא אינה ודאית, והיינו הגנטיליקון המצויין גלילית?³² (404), אלא אם כן נייחס גם את השמות עם התערערות החיית, והיינו 'הלקי' ו'הנתמ', הנזכרים באותה תעודה (ראו ידין ונווה, אוסטרקון, עמ' 24 לגבי 420) לאנשים מהגליל ואגפיו, שם (לפחות במקומות מסוימים) חלה התערערות של הגרוניות. ברם, נראה שהמתקן ח < ה רווח גם ביהודה (ראו מור, עברית יהודאית, עמ' 81-85).
- 28 עברית יהודאית, עמ' 373-394, בעיקר עמ' 383.
- 29 על החומר ממצדה, שערכו מבחינת הניתוח הלשוני גרידא אינו רב ביחס לשאר הקורפוס הרלוונטי, ראו מור, עברית יהודאית, עמ' 5-6.
- 30 שטיבל, לחם ומים, עמ' 110-111.
- 31 על כך ראו כבר שטיבל, שם.

כמו חלוקת יעילה של לחם היה חייב להתנהל בלשון המוכנת לכל (שיבוש בחלוקת המצרך במבצר הנתון במצור ממושך עלול היה למוטט את המורל). כאן נאלצו בני הכת הקיצונית והאתנוצנטרית ביותר להיכנע למציאות. גם הוראות לקוניות אחרות על חלוקת לחם הן על טהרת הארמית.³² ראייה נוספת למציאות זו היא העובדה ששאר התקשורת הכתובה התנהלה אף היא בארמית: זוהי לשון המכתבים שנמצאו במצדה.³³ כמו כן, התארים של בעלי המקצוע הם ארמיים: צידא 'הצייד', קצבא 'הקצב', כתפיא 'הסבלים',³⁴ וחמריא 'החמרים'.³⁵ 'גירא' מציין מוצא אם הוא כתיב חסר של 'גירא', דהיינו 'הגר'. השוו גם זערא 'הקטן', מלתא 'הדבר' וקודשא 'הקודש'.³⁶ אין להתעלם ממצויאותם של כינויים (*gentilia*) עבריים כגון 'הקרני' ו'העמקי' המציינים ככל הנראה מוצא,³⁷ וכן 'אשת' (פעם אחת, לעומת פעמיים ארמית 'אתת') ו'בת' (פעמיים, לעומת ארמית 'ברת' בתעודה אחת: 399–405), אולם גם כאן הצירופים עם 'בר' מרובים בהרבה מאלה עם 'בן' (תכופות). המציאות הדו-לשונית הייתה קרקע פורייה להיווצרות צורות כלאיים, כגון 'הגדראיין' (תווית יידוע עברית וסיומת של גנטיליקון ארמי). סיומת של גנטיליקון ארמי משתקפת גם בתעתיק

32 ידין ונווה, אוסטרקון, עמ' 52–57; כל המובאות דלהלן מתייחסות לעמודים ולמספרי התעודות שבמהדורות; חלק מהתעודות הוהדרו מחדש על ידי ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, חלק א: התעודות, ירושלים 2000, עמ' 200 ואילך.

33 ידין ונווה, אוסטרקון, עמ' 49–51. את השטרות ושאר המסמכים המשפטיים הארמיים (ממצדה נשתמר שטר שנמצא בוואדי מרבעאת, ראו באייר, טקסטים ארמיים, עמ' 307–308) מוטב לא לכלול בדיון, לא רק בגלל לשונם עתירת הפורמולארים הקפואים, אלא גם משום שאי אפשר לבטל את האפשרות שהשימוש בארמית לסוגה זו ממשך מסורת רצופה מימי האימפריה האכימנית בכל המרחב, ואינו בהכרח משקף את המציאות הלשונית באתר ספציפי.

34 תעודה 440, תעודה 512, תעודה 560 בהתאמה.

35 G. D. Stiebel, 'Meager Bread and Scant Water – Food for thought at Masada', A. I. Baumgarten et al. (eds.), *Halakhah in Light of Epigraphy* [JAJ Supp. 3], Göttingen 2011, pp. 283–303, at p. 287.

36 עמ' 420 (גירא, זערא), עמ' 538 (מלתא); קודשא – ראו באייר, טקסטים ארמיים, עמ' 349.

37 עמ' 424, 434 בהתאמה. התעתיק βαβελις, 'בבלי', המתייחס ליהודי תושב עין גדי (בן מנחם, לואיס, מערת האיגרות, עמ' 117, 137 לגבי 13, 27) ערב מרד בר-כוכבא (132 לספירה), מוסר סיומת גנטילית עברית ולא ארמית (במקרה זה היינו מצפים לצורה 'בבלאי'). האם המסורת המשפחתית של מתן השם מרמות על הושבת יהודים מבבל בתור מומחים לגידול תמרים בנווה המדבר הזה בפרק הזמן של פיתוחו בתקופת בית שני? אין לשם זה שום קשר עם המילה הנדירה βαβελις שהיא שם נרדף ל'מש' בניב הפמפילי של היוונית.

היווני, *Μασαράιου* גנטיליקון אשר נשא אותו *Λαζαρ* (< לעזר, יהודי).³⁸ ממצא מאלף נוסף הוא אוצר השמות שנשאו האנשים שנזכרו במצדה: השמות העבריים הם כמעט כולם שמות מסורת ומורשה, לרוב תאופוריים, מה שמצביע על קיפאון כמעט מוחלט ביצירת שמות חדשים. לעומת זאת השמות הארמיים, שהם הרוב המוחלט, מצביעים על אונומסטיקון פרודוקטיבי ומייצג תחומים סמנטיים שונים: גרידא, [ז]בירא, חנינא, חרשא, חלפתא, כנבון, נקסן, קרזלה, רבא וציפון,³⁹ כולם לא תאופוריים, מלבד עקביא.⁴⁰ השם התאופורי העברי הושעיה הפך לאשעיה (> אושעיה) בהשפעת הארמית.⁴¹

כל זה במצדה ערב חורבנה, כשישים שנה לפני חיבור איגרות בר־כוכבא, שערכן להערכת המצב בשטח (כמבחן התוצאה מפרפוריה האחרונים של העברית כשפה מדוברת ראשונה) הוא א־פירורי מועט, בהיותן מסמכים רשמיים. הממצא הדל של השמות משם אינו מבטל רושם זה: *Βελαουῦ* (צורת גניטיב), דהיינו בעין, אביה של מרים מעין גדי, ערב מרד בר כוכבא,⁴² נושא שם ארמי; וכן יוסף בן יוסף בן התקופה (110 לספירה) ממחוזא שבגדה הנגדית של ים המלח, שכינויו *Zαβούδο[u]* הוא ארמי.⁴³ לית מאן דפליג שהשואה הדמוגרפית ביהודה בעקבות מרד בר־כוכבא

- 38 השוו כותן וגייגר, מסמכים, עמ' 120 לגבי 779. הסיגמה עשויה למסור עיצור שורק לא קולי כלשהו: דהיינו לפנינו *מסראי או *משראי ('מצרי' אינו נראה בגלל הניקוד השונה); שם המקום שממנו נגזר הכינוי אינו ידוע לי.
- 39 בדין דוחה נווה את פירושו של ידין (ידין ונווה, אוסטרקון, עמ' 28) אך מבלי לתרץ; הפירוש אבסורדי כי 'סבון' היא מילה גרמאנית (!). על האוסטרקון כנבון ממצדה, ראו את מאמרו של גיא שטיבל בכרך זה עמ' 423 ואילך.
- 40 השוו באייר, טקסטים ארמיים, עמ' 349.
- 41 תופעה זו קדומה בהרבה ומצויה כבר ביב כמעט 500 שנה קודם לכן.
- 42 131 לספירה; לואיס, מערת האיגרות, 26, 3.
- 43 צורת גניטיב; לואיס, מערת האיגרות, 5, טור א, 6. לעומת זאת, את הרכיב השני בשמו של ישוע *Μαδδαρανας*, בעל רכוש בעין גדי בשנת 128 לספירה (לואיס, שם, 17, 19), אשר נזכר כבר ארבע שנים קודם לכן (לואיס, שם, 11, 5: בכתוב *Μαυδρανας* אשר נובע לדעתי, לפי התצורה המורפולוגית *qattāl*: מן *Μαυδρανας**) ייתכן שאפשר לפרש מן העברית האמצעית מדרון/מנדרון/ירידה תלולה, מדרון' (למובאות ראו מילונו של יעקב לוי, אוצר לשון התלמודים והמדרשים, *J. Levy, Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midrashim*, Berlin - Wien 1924, כרך ג, עמ' 33 טור א; והשוו עמ' 148, טור ב; מונחים טופוגרפיים משמשים לעיתים כשמות משפחה או ככינויים אפמריים). על חדירת נו"ן דיסמילטורית לעברית אמצעית (תופעה נדירה) ראו מור, עברית יהודאית, עמ' 117-118. את יוחנא (בן עבדעברת) בר מכותא (127 ו-125 לספירה, לואיס שם, עמ' 16, 42 וכן עמ' 14, 45) ויוחנא (בן יוסף) עגלא הנזכרים באותו ארכיון (של בבתא) אין לכלול במדגם כי הראשון, שאביו נשא שם בסילופורי נבטי (אם

הנחיתה מכת מוות על הדיבור העברי במפלטו האחרון. ראוי בהקשר זה להסב את המבט אל שפה כנענית אחרת – הלא היא הפניקית, שאף היא ככל הנראה דעכה סופית במאה השנייה לספירה למרות שכארץ האם שלה לא התחולל שום אירוע טראומטי או תמורה דמוגרפית ראויה לציון. הארמית השתלטה הן ביהודה והן בפניקיה. הטקסטים האחרונים בפניקית הם מהמאה הראשונה לספירה.⁴⁴ לאחר מכן ממשיכים לדבר בניב מאוחר שלה (פונית) רק במושבות הפוניות לשעבר, הרחק מפניקיה.

להשלמת הדיון בסוגיה ראוי לדון בטופונים *Μαρδεις*, שהוא תעתיק של מרדא, דהיינו כפשוטו 'המרד' בארמית (הומונים של הכפר מרדא בשומרון). זהו שם מבצר בדרום-מזרח יהודה אשר בו שכן מנזר בתקופה הביזנטית. מוסכוס (550-619 לספירה לערך) מזכיר גנן במנזר זה השוכן שישה מילין מהים, ככל הנראה ים המלח.⁴⁵ הזיהוי המוסכם של המקום הוא עם חרבת אל-מירד, דהאינדא במדבר יהודה.⁴⁶ מעניין כי המ"ם החרוקה בצורה זו, שנשתמרה בערבית, מתאימה לכתיב המילה מירדא בדיאלקטים ארמיים-מזרחיים,⁴⁷ בעוד שביהודה הביזנטית השתמשו בניב ארמי-מערבי. ייתכן שצורת השם מושפעת ממצאיאות נזירים דוברי ניב ארמי-מזרחי במדבר יהודה, איזור אשר משך אליו החל מהתקופה הביזנטית נזירים גם

נכונה הקריאה), וייתכן שגם השני, היו נבטים שהתייהדו או לפחות הושפעו מהיהדות. יוחנה בר עגלא שימש כאפוטרופוס השני של ישוע בנה של בכתא, שהיה יתום מאב (ראו לואיס, שם, עמ' 57 לגבי 14). השם הבסילופורי עבדעברת (נשא אותו גם בנו של *Ἰλλουθας*, 124 לספירה; לואיס, שם, עמ' 12, 8) עשוי להיות אינדיקציה שאבי יוחנא השנייד לקסטור המלכותי-הארמוני בסוף תקופת קיומה של הממלכה הנבטית. הרושם מתחזק לנוכח העובדה שעבדעברת בן אילותא היה סופר מנוסה בנבטית. הוא שימש כאפוטרופוס הראשון של ישוע בן בכתא (ראו לואיס, שם, עמ' 139 לגבי 15). כמוכן, אין לשלול את האלטרנטיבה כי נבטים נושאי אנתרופונימים עם שם הווייה בתקופה זו היו נוצרים.

44 R. Zadok, 'The Ethno-Linguistic Character of the Semitic-Speaking Population (Excluding Judeo-Samaritans) of Lebanon, Palestine and Adjacent Regions in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods – A Preliminary and Tentative Survey of the Onomastic Evidence', *Michmanim* 12 (1998), pp. 5*-36*, at pp. 11*-14*

45 J. –P. Migne, (ed.), *Patrologia Graeca* 87, 3 (Ioannes Moschos, pp. 2851–3112), 45

J. Wortley, (ed.), John Moschus, *The Spiritual Meadow*, Collegeville MI 1992, p. 158: 131

ראו רייט, אל-מירד. 46

47 Ch. Müller-Kessler, 'Beiträge zum Babylonisch-Aramäisches Wörterbuch', *Orientalia Nova Series* 80 (2011), pp.

214–251, at p. 227

מחוץ ללבנט. לכאורה השם, דהיינו 'המרד', אינו נובע מעצם טופוגרפי כלשהו, אלא מאירוע,⁴⁸ אולם בסורית 'מרדא' (וכן הצירוף 'בית מרדא') פירושו 'מבצר', 'מצודה'. פירוש כזה מתאים יותר לחרכת אל-מירד המבוצרת ולמרדא בשומרון, אשר לא שימשו ככלל הירוע מוקד למרד עיקש. הכינוי 'מרדא' בחיי אותימוס (התקופה הביזנטית), אשר לפי יוזף מיליק⁴⁹ מתייחס למצדה בתקופה הביזנטית, שבה הייתה אחיזה לנזירים, אף הוא מתפרש על ידו כ'מבצר'. אך אין לשלול את האלטרנטיבה שאם הזיהוי עם מצדה תופס, 'מרדא' הוא זכר לאירוע המרשים של המרד במצדה, מה גם שהנזירים אפשר שהכירו את חיבורי יוספוס אשר נשמרו רק על ידי הכנסייה בזכות 'העדות הפלוואינית'.

רשימת הקיצורים

- A. J. Edmonds, 'A People Without Borders? Tracing the = עם בלי גבולות', in J. Mynářová, and J. Dušek (eds.), *Aramaean Borders. Defining Aramaean Territories in the 10th–8th Centuries B.C.E.* [CHANE 101], Leiden and Boston 2019, pp. 26–62
- A. M. Bagg, *Die Orts- und Gewässernamen der neuassyrischen Zeit. = שמות מקומות ב, 2: Zentralassyrien und benachbarte Gebiete, Ägypten und die arabische Halbinsel* [RGTC 7/2–1], Wiesbaden 2017
- K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer samt den = טקסטים ארמיים Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der Fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten*, 1–2, Göttingen 1984
- H. M. Cotton and J. Geiger, *The Latin and Greek Documents. = מסמכים כותן וגייגר, Masada 2. The Yigael Yadin Excavations 1963–1965. Final Reports*, Jerusalem 1989
- Y. Yadin and J. Naveh, *The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar = אוסטרקון ידן ונווה, Inscriptions. Masada 1: The Yigael Yadin Excavations 1963–1965. Final Reports*, Jerusalem 1989
- N. Lewis, *The Documents from the Bar Kochba Period in the Cave = מערת האיגרות of Letters: The Greek Papyri (Aramaic and Nabatean Signatures and Subscriptions Edited by Y. Yadin and J. C. Greenfield)* [Judean Desert Studies 2], Jerusalem 1989
- מור, עברית יהודאית = א' מור, עברית יהודאית: לשון התעודות העבריות ממדבר יהודה בין המרד הגדול ומרד בר כוכבא, ירושלים 2016
- מיליק = ראו רייט אל-מירד

48 על 'שמות אירועים' ראו לעיל (סעיף ב, 'טופונים עברי או ארמי', סמוך להערות 22–23) בדיון על 'דלוק'.

49 רייט, אל-מירד, עמ' 23 והערה 2.

R. Zadok, 'A Cylinder Inscription of Aššur-ketti-lēšir II', Sh. Ahituv = גליל, כתובת צדוק, et al. (eds.), "Now It Happened in Those Days". *Studies in Biblical, Assyrian, and Other Ancient Near Eastern Historiography Presented to Mordechai Cogan on His 75th Birthday*, Winona Lake 2017, vol. 1, pp. 309–340

G. R. H. Wright, 'The Archaeological Remains at El-Mird in the = אל-מירד, רייט, Wilderness of Judea' with an Appendix by J. T. Milik, *Biblica* 42 (1961) pp. 1–27
'א', שטיבל, לחם ומים = ג' שטיבל, לחם צר ומים לחץ – לחמה של קהילת המורדים במצדה, 'א' סטרונסקי (עורך), מלח הארץ 6, סדרה למחקרי ים המלח, ירושלים 2012, עמ' 116–104

